אנציקלופדיה
של הציונות הדתית

אישים • מושגים • מפעלים

חלק שלישי

אישים

(כ — מ)

בעריכת

יצחק רפאל

עורך משנה

גאולה בת־יהודה

מוסד הרב קוק • ירושלים

170—181. ג. ב. י.

מוהליבר, שמואל

הלובוקוי (פלך ווילנה), כ״ז ניסן תקפ״ד (1834) — ביאליסטוק, י״ט סיון תרנ״ח (1898).

מצד אביו ממשפחה מיוחסת, שידעה למנות עשרים ושניים דורות של גדולי תורה. אבי אביו, רבי יוסף מהורודוק, היה תלמידו של

רבי חיים מוולוז'ין קודם שנוסדה הישיבה. למרות גדולתו בתורה לא שימש רבי יוסף ברבנות ועסק במסחר. כמוהו עשה בנו רבי יהודה לייב, אבי רבי שמואל, שהיה גדול בנגלה ובנסתר וגם בעל השכלה חילונית, ביחוד הצטיין בחכמת החשבון. רוב ימיו עסק במסחר ורק לעת זיקנה קיבל את הרבנות בעיירה שאלאק הסמוכה לדווינסק. מצד אמו היה ממשפחה חסידית נודעת. כך התמזגו בו היסוד הליטאי־תורני והיסוד החסידי־ריגשי.

מגיל רך הצטיין בכשרונות בלתי מ־צויים. בגיל ארבע כבר היו דברי החו־מש שגורים על פיו עם פירושים. בגיל שמונה החל ללמוד מפי אביו גמרא ופוסקים ובגיל עשר כבר נתפרסם כ־„העילוי מהולובוקוי". שנים אחדות היה תל־מיד מובהק לרבי לייב צרטלס, שניבא לו גדולות. בהדרכת אביו, שהיה בקי בספרות המחקר היהודית של ימי הביניים, הגה גם הוא ב„כוזרי", „מורה נבוכים", „חובות הל־בבות" ועוד. עיין גם בספרי קבלה וחסידות ורכש לעצמו ידיעות רחבות בתולדות ישראל, בחשבון, בהנדסה ובתכונה. במשך השנים למד גם רוסית, גרמנית ופולנית.

בן חמש עשרה נשא אשה ובאותו פרק החל מגיד שיעור בגמרא לתלמידי חכמים בעיר. שלוש שנים היה סמוך אל שולחן חותנו ובהן הספיק לסיים את הש"ס עד כדי בקיאות מפליאה בו. משתמו שלוש השנים, שהובטחו על ידי החותן, הלך לישיבת וולוז'ין ללמוד בפרישות ולאחר חצי שנה הוסמך לרבנות על ידי ראשי הישיבה רבי יצחק מוולוז'ין וחתנו רבי אליעזר יצחק, שקירבוהו מאוד. כאבותיו לא רצה אף הוא לעשות תורתו קרדום לחפור בו ונעשה סוחר פשתים, כשהוא מקדיש עתותיו הפנויות לתורה ולהח־לפת מכתבים עם גאוני הדור בשאלות הלכה.

חמש שנים עברו עליו כסוחר, אך בשנת תר"ח ניספו הורי אשתו במגיפה ועסקיו החלו מתמוטטים. אז נענה לבקשת בני עירו הלו־בוקוי לשמש אצלם ברבנות. שש שנים ישב על כסא הרבנות בעיירת מולדתו בתנאים חומריים קשים, עד שעבר בשנת תרי"ד לכהן כרב ואב"ד בעיר שאקי. שש שנים ישב שם ובתר"ך נתמנה רב בסובאלק, עיר הפלך. בסובאלק ניתן לו שטח פעולה רחב יותר והוא החל מתבלט גם כעסקן חרוץ.

רבנותו בסובאלק חלה בתקופה מסוערת. היו אלה ימי מרד הנפל בפולין (תרכ"ג), שדיכויו האכזרי בידי ממשלת הצאר פגע קשות גם ביהודים, כי רבים מהם נאשמו בסיוע למורדים. רבי שמואל התגייס אז לפעו־לת שתדלנות והצלה, התייצב בפני השלטונות והצליח לשחרר אסירים יהודים ולהציל חשו־דים ממוות. גם דרשותיו תרמו רבות להרגעת הרוחות, דבר שהשלטונות ראו בעין יפה והע־ניקו לו אות כבוד כהערכה על עמידתו המעוררת אמון באותם ימי חירום. בשמונה שנות כהונתו בסובאלק הצליח להשליט סד־רים בקהילה ולבסס את מוסדות החינוך בתוכה.

בשנת תרכ"ח נתקבל כרב ואב"ד בעיר הפלך ראדום. חמש עשרה שנה ישב בה, שקד במרץ על ענייני הקהילה והרביץ תורה ברבים. אל שיעוריו היו באים תלמידים מכל הסביבה. נתחבב על כל החוגים בעיר, לרבות החסידים, למרות מה שהיה מתנגד קנאי.

בראדום קיבלה עסקנותו אופי כללי יותר והתפשטה מעבר לתחומי העיר. היא הפכה כלל־יהודית, כאן מתרחב אופק התעניינותו והוא מתחיל לפרסם מאמרים בעתונות על בעיות יהודים ויהדות — חידוש גדול לגבי רב באותם הימים. מאמרו הפובליציסטי הרא־שון „משא פולין", המכיל ניתוח מעמיק של מצבה המדיני והפנימי של יהדות פולין, לא

נדפס בעברית, אלא תורגם לגרמנית ונתפרסם בשנת תרל"ב.

על כמה מרעיונותיו, ביחוד מסביב לשאלות החינוך, חזר מאוחר יותר בשורת מאמרים, שהדפיס ב„הלבנון". בין אלה יש לציין את מאמרו בהמשכים בשם „אושר האדם" („הלבנון" תרל"ד, גליונות כו—כט), בו הוא קובל מרות על היחס השלילי של יהודי הגולה לחקלאות ולמלאכת כפיים: „מדוע זה מאסו בני עמנו בכל מלאכת יד? אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן; מגדולי חכמי התלמוד ז"ל היו בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם, ונהפוך הוא, כי על חכמתם הרבה נתווספו טהרת הלב ומנוחת הנפש, ורק אנחנו כלימה מכסה פנינו ללמד את בנינו אומנות. הגם לאכול לחם בלתי מגואל בעושק ותרמית, רק מעמל ויגיע כפיו, — הגם זה לאשמה תחשב?". לשם שנוי ערכים נחוץ תיקון יסודי בחינוך הנוער היהודי בדרך של שילוב התורה והחכמה. תחילה יש להחדיר ולהפיח אמונה בלב הצעיר „לטעת בקרב לבבו עמוק עמוק את לימודי חוזי ה'", לחשל רוחו „בדעות טהורות ומצורפות ומידות נעלות ונשגבות" ואז אין חשש, שמא תתנקש ההשכלה באמונתו. יש לחדש את החזיון, שהיה מקובל בישראל בתקופות שונות בעבר, של יהודים אנשי אשכולות, אמונים על תורה ודעת, רופאים, פילוסופים, מדענים ומדינאים, שחכמתם לא הצרה ליראתם.

הוא מצא לו במה להשמיע דעות אלו וכיוצא בהן בכנס גדולי הרבנים וחשובי העסקנים ברוסיה, שנקרא בשנת תרל"ג בפטרבורג לשם דיון בשאלות אקטואליות לגבי יהדות רוסיה. הדברים שנשא באותו מעמד נתפרסמו ב„הלבנון" (תרל"ד, גליון כ"ט). בנאומו הציע, כי מאותו כנס תצא היוזמה בדבר הנהגת שיטת חינוך מתוקנת במוסדות החינוך היהודיים. לשם כך נדרשה עבודת הכנה בשתי חזיתות. העלאת הבעיה בפני הממשלה הרוסית מצד אחד והסברת הענין בקרב המוני

בית ישראל מאידך. לצערו לא מצא אוזניים קשובות בין הרבנים והעסקנים כאחד ולפיכך החליט להביאם לידיעת הציבור באמצעות העתונות. לדבריו, תמכו תחילה רבים משני המחנות בהצעתו, אולם חזרו בהם לאחר מכן „כי יצאו ממחבואם רוגזים מלינים וחשדנים, וחשדו אותנו, כי הפרזנו על המדה באופני הדברים אשר הצענו שמה".

אם כי דעות אלה נראו אולי פשרניים במקצת, הרי משמיען היה ההיפך מאיש פשרות בדברים שבעקרון. זה היה רב מן הטיפוס הישן, תמים אמונה, מדקדק בקלה כבחמורה וקפדן במנהגות. בענייני הוראה היה מחמיר לעתים במקום שגדולים אחרים בדורו הקלו (כמו, למשל, בענין גט שנשלח ע"י הדואר; ראה מכתבו לרבי אפרים דובער הכהן לאפ, „ספר שמואל", עמ' יא—יב, הערה 8). רק אם מצא ראיות מבוססות, אם בדברי הראשונים או לפי סברתו, פסק לקולא. ואם כן, הרי שלא את הפשרה ביקש בבואו לצרף השכלה לתורה, אלא את ההשלמה והמזיגה. לאומץ לב מיוחד היה זקוק בבואו לתת פומבי לדעות כאלה, שנחשבו נועזות ביותר בפי רב מסוגו. אומנם, הוא עצמו לא ראה בכך חידוש או מהפכנות, שכך סבור היה, כי „היראים באמת הם גם משכילים", כי „באין חכמה אין יראה" והמשכילים על דבר אמת הם גם יראים כי „באין יראה אין חכמה". לבעיית היראה וההשכלה הקדיש מאמר בשם וה („הלבנון" תרל"ג, גליונות טו—טז) מתוכו מתבררים לנו המניעים, שדחפוהו לפרסם דעותיו ברבים. בראש וראשונה המריצה אותו „אהבת עמו הבוערת כאש בקרבי, לראותו עולה על במתי האושר וההצלחה לכבוד ולתפארת". בתהום הפזורה בין המשכילים והמוני החרדים ובמלחמה המתמדת ביניהם הוא רואה הסיבה המכרעת למצבה הירוד של יהדות רוסיה. מעצמות אדירות בעולם יודעות להתגבר על מאבקים פנימיים ואילו „עם אחד קטן ודל בגויים רק הוא לא ימצא

פשר דבר לסכסוכיו". הוא עומד על הגורמים, שהביאו להחרפת היחסים בין שני הצדדים, מוקיע באובייקטיביות מפליאה את חטאי שניהם ומצביע על הדרך היחידה להבראת המצב: תעמולה והטפה שיטתית מצד הרבנים ומנהיגי הציבור לשידוד מערכות והתלכדות מסביב לדגל היראה וההשכלה.

אחת מתכונותיו הבולטות, שנתגלתה ביתר שאת בשנים שלאחר מכן, היתה חדירה לעומק העניינים ומיצויים עד תום, שיש עמה ראיה לטווח ארוך. זמן קצר לאחר שהטיף בחום למזיגה של תורה והשכלה כאמצעי לאיחוד האומה ותיקון מצבה, נתגבשה בו ההכרה, כי זוהי עמידה באמצע הדרך וכי למטרה גדולה וקדושה כאחדות העם יש להציב אידיאל קוסם ובעל כוח משיכה חזק הרבה יותר, וכזה ראה ברעיון חיבת־ציון וישוב א"י.

הרב מ. לא העלה בכתב מסכת מסודרת של משנתו הציונית. בתנועת התחיה התבלט דוקא כאיש מעשה ובזה ייחודו לגבי גאונים וגדולי תורה אחרים, שנתנו ידם והסכמתם לזרם זה. אף על פי כן אי אפשר לרב חובבי־ציון בלא תורת ארץ־ישראל ופה ושם הרעיף רעיונות ואמרים, שמצירופיהם מתבררת משנתו כולה. עוד בשנת תרל"ו רשם לעצמו ראשי פרקים על ענין הגאולה (ראה לקט מדעותיו והשקפותיו, שאסף נכדו ד"ר יוסף מוהליבר, „ספר שמואל", עמ' קנג—קנו). על יסוד מאמרי חז"ל וניתוחם הוא מגיע לידי מסקנה, כי „מכיון שאנו רואים שלא זכינו במעשינו להחיש לנו הגאולה כי מאחר שהראשונים בגודל צדקתם לא זכו להחיש להם הגאולה שתהיה נסית אנחנו ודאי לא נזכה לזה, וזה לא יכחיש כל איש אשר לו שכל ישר. עלינו לצפות אל הגאולה „בעתה" והיא תהיה על פי דרך הטבע ובמדרגה נמוכה". דבר זה לא יבוא, לדבריו, במקרה „כי אין מקרה בתבל", אלא באורח טבעי „שאנחנו מצדנו כאשר כבר נהיה מוכשרים לזה נשתדל לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ שיסכימו

להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים, אשר הציקו אבותיהם לאבותינו, והשי"ת יעזור לנו להשיג את ארצנו ולקבץ את פזורינו". לדעתו, מעידים אותות הזמן, כי הגאולה קרבה והולכת ושומה על „החכמים, הרוזנים והשועים מבני עמנו" יחד עם „הגבירים הגדולים אשר אין קץ לאוצרותם", „לעשות השתדלות בדרך הטבע בדבר הגדול הזה". הוא אינו חושש להצטרפותם של המתבוללים לתנועת התחיה, כי בארץ־ישראל יש־פוך ה' רוחו ממרום ועוזבי התורה יחזרו למוטב.

בצורה דראמטית ביטא כמה מרעיונותיו בדבר הגאולה בנאום, שנשא שנים אחדות לאחר מכן בוועידת קאטוביץ (תרמ"ה), בו השתמש בחזון העצמות היבשות ליחזקאל כמשל לחזיונות דורו. נאום זה המשובץ מקראות בנוסח רבני טהור, רצוף רעיונות לאומיים חדשים. העצמות היבשות — המתבוללים, האיברים המדולדלים שבאומה; הרעש — גלי האנטישמיות, הגורמים להתקרבות העצמות זו לזו. אולם בכך לא די להחיות את המתים, דרושה רוח ו„דעה נשגבה מאחדת וכוללת" — וזו גלומה בחזון שיבת־ציון, לא כתקוה לאחרית הימים, אלא כאידיאל העשוי להתגשם בדרך הטבע.

הרב מ. מכיר היטב בחידוש שבהשקפותיו. בתשובה שלו בעניני הלכה לרבי שמחה ביק, רבה של מוהילוב, מציין הוא מה בינו לבין רבנים או יהודים חרדים אחרים, שאינם „חובבי ציון", אם כי הם אוהבי ארץ־הקודש: „כמוהו כמוני לבו הטהור בוער בשלהבת י' באהבת הארץ הקדושה, ובכל נפשו יחפוץ בישובה ותיקונה. אומנם חלוקים אנחנו מעט באופן האהבה. כבוד תורתו מתפלל במכתבו וז"ל: „אלקי יחנני ויברכני לשחר בית דבירו השמם והחרב" ואנכי אתפלל לאל' עושי ובוראי, אשר יזכני לראות בית דבירו בנוי ומשוכלל, ואם חלילה עוד לא אזכה בימי לזה, אזי לכל הפחות יעזרני על כבוד שמו לעלות לאה"ק ולפדות איזה כברת ארץ מיד

זרים ולקחת חלק בישובה לבנות עליה בתים, לזרוע שדות ולטעת כרמים ובני ציון היקרים ישבעו מטובה ויתעגגו על פריה, אז אדע כי פעלתי מה בימי חיי הבלי לטובת עמנו הנדכא וארצנו הקדושה והאומללה" (ראה ספרו „חקרי הלכה ושאלות ותשובות", עמ' מ"ז). זוהי ההגדרה הממצה ביותר את אישיותו ושאיפת חייו. וכיוון שתמיד דרש מעצמו תחילה את אשר דרש מאחרים, כפי שאמר פעם בקראו לתשובה: „ודאי אין כוונתי רק לעורר את לב העם אלא כוונתי גם לעורר את עצמי בראשונה" („ספר שמואל", עמ' קמ"א) — הרי אף בבנין ארץ־ישראל חשב תחילה על הגשמה עצמית. משום כך לא הסתפק כאחרים בזמנו במתן הסכמה או עידוד גרידא לתנועת התחיה, או אפילו בהושטת עזרה מסויימת ובהקדשת חלק קטן מזמנו, אלא נתן כל עצמותו, זמנו ומעייניו לענין זה לבדו, וממילא קיפח בידו אפשרויות וסיכויים כאישיות תורנית ממדרגה ראשונה בתוך ציבור שהתורה עמדה במרכז חייו.

את הביסוס ההלכי לחיבת־ציון שלו נתן ביחוד במאמר „מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה", שפירסם לאחר שובו לגולה („שיבת ציון" לרא"י סלוצקי). כהקדמה לעצם הענין ראה חובה לעצמו לדבר במעלת הישיבה בארץ, השקולה לפי חז"ל כנגד כל המצוות שבתורה. את מאמרם „לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עו"ג ואל ידור בחוץ לארץ אפילו בעיר שרובה ישראל" מפרש הוא בעקבות בעל ספר ה„הפלאה", כי הכוונה היא, שמוטב לגור בא"י בעיר שרובה נכרים, למרות מה שעל ידי כך יפרוק מעליו עול תורה ומצוות, מאשר בחוץ לארץ בעיר שרובה ישראל, אפילו אם על ידי כך ישמור תורה ומצוות. והוא מוסיף: „ומה מאוד נפלאתי על כמה מגדולי עמנו המופלגים בתורה וחסידות שהתנגדו לעיקר ישוב ארץ הקודש ע"י קניית שדות וכרמים, להושיב עליהם איכרי ישראל, באמרם, כי האיכרים ובפרט

הצעירים לימים אינם שומרים את התורה. כי לו היו דבריהם כנים, הנה כבר כתבנו שהקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אעפ"י שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחוץ לארץ וישמרוה כראוי". אולם ישיבת ארץ־ישראל בלבד אינה מספקת, אלא אם כן כרוך עמה גם ישוב הארץ, „כי הישיבה בארץ לבד זולת העסק בישובה לא תחשב למצוה גדולה כל כך" — אומר הוא בעקבות הרמב"ן בפירושו לס' המצוות, הקובע, כי מצות ישיבת הארץ וישובה היא מצות עשה לדורות. והכוונה היא „שנשב בארץ וגם לעשותה ארץ חמדה בנטיעות וזרעים". לאחר בירור פרטי המצווה הוא מונה בה שלוש מדרגות: א) נטיעת כרמים ופרדסים — „הוא הישוב היותר גדול"; ב) בנין בתים; ג) זריעת תבואה וירקות. אל כל היתרונות שבישוב א"י אינו שוכח להוסיף את היתרון המוסרי, שהעיסוק בעבודת אדמה מרחיק את האדם מן המסחר המלא תרמית ואונאה, „ומשאון המסחר וזעפו" ומחיי תהפוכות וחוסר יציבות.

משעלת שמשה של הציונות המדינית, שהרב מ. היה מראשוני תומכיה, חש לבסס את מצעה הרעיוני על עקרונות קודש במכתבו לקונגרס הראשון, ממנו נעדר מחמת זקנה וחולי. ראשון במעלה הוא העקרון, כי ישוב הארץ הוא „אחת המצוות היותר גדולות שבתורתנו, וישנם מקדמונינו האומרים כי היא שקולה כנגד כל התורה, והטעם הפשוט של גודל המצוה הזאת באשר היא יסוד קיום לאומנו". רק המודה והמאמין בעקרון זה רשאי להקרא „חובב ציון אמתי בכל לבבו ונפשו" ואילו מי שנותן ידו לתנועה בלא הכרה זו „הוא רק כנותן נדבה לצאת ידי כל הדעות". עקרון זה זיקתו מכוונת לכלל האומה ולא לכל יחיד ויחיד, כלומר: מפעל התקומה צריך שיהא מושתת על שמירת התורה „כפי שהיא מורשה לנו דור דור בלי כל גרעון ותוספת", אולם אין הכוונה „להוכיח לאנשים יחידים בהנהגתם". במסגרת זו, שתכ־

ליתה לתת צביון מסורתי לחיי הכלל בלי לפגוע בחירות הפרט, יש ויש מקום לשני המחנות, לדתיים וחופשים, ביחוד אם נראה את הציונות כתנועת שחרור והצלה של האומה מאובדן גמור. למה הדבר דומה? „לו היתה שריפה גדולה בביתם והיה הכל בסכנה, הונו גם נפשו, ויבוא אחד, שהוא פורץ גדר בעיניו, להציל אותו ואת כל אשר לו, האם לא היה מקבלו באהבה ובשמחה? הלא כן אחי הננו כלנו היום. אש גדולה יצאה בקרבנו, שלהבת נוראה וכולנו עומדים בסכנה, שונאינו רבו ופרצו ומספרם כבר למיליונים רבים הגיע, ואלמלא מוראה של מלכות כבר חיים בלעונו. ועתה כאשר נמצאו לנו אחים בעת צרה כזאת, המושיטים לנו את ידם לעזרה לעשות כל מה שביכולתם להציל את עמנו ולחלצהו מן המיצר, האם יהין לב אחד מאתנו לדחותם? יתבוננו כולם היטב וברית אחים לא תופר".

זאת התשובה לחרדים, הטוענים כנגד עבודה משותפת עם החופשים, אולם יש חרדים ביחוד בין רבני המערב, המתנגדים לציונות מטעם אחר, באומרם כי הלאומיות היא נגד האמונה בביאת המשיח, שנועדה להביא גאולה לעולם כולו ולתקנו במלכות שדי. לאלו משיב הרב מ. נמרצות, כי תנועת התחיה מאמינה בכל עוז בביאת המשיח ובקיבוץ גלויות לפי יעודי הנביאים. אלה האחרונים ניבאו על תיקון עולם אך יחד עם זה ניבאו על תקומת ישראל במולדתו, שבה מותנית גאולת העולם.

כזו היא השקפת עולמו הציונית־דתית, שנתרקמה במוחו עוד בימים ראשונים והעלתה עור וגידים במרוצת הזמן, תוך כדי עבודה מעשית מאומצת בתנועה, בפעולה למען ציון, החל בשנת תרל"ה בעודו רב בראדום. אותה שנה נחוג בכל רחבי העולם היהודי יום הולדתו התשעים של משה מונטיפיורי ונוסדה הקרן „מזכרת משה" להקמת ישובים עבריים בארץ־ישראל. בערים שונות ברוסיה נאספו סכומים לקרן זו והרב מ. התגייס למגבית זו בראדום בהצלחה רבה.

שנת תרמ"א הביאה מיפנה בחיי היהדות הרוסית ובהלך מחשבתה. הפרעות ביהודים בדרום רוסיה, „הסופות בנגב", עוררו תנועת בריחה גדולה משם לחוץ לארץ. דרכם הראשונה היתה לגאליציה הסמוכה. רבבות פליטים התגוללו בחוצות לבוב וברודי ולשם נהלצו אישי ציבור ושלוחיהם של עשירי היהודים במערב אירופה להכוונת הגירתם לארצות שמעבר לים, בראש וראשונה לאמריקה. בלא שום סמכות מטעם גוף ציבורי מסויים נסע הרב מ. על חשבונו הפרטי ללבוב לעמוד מקרוב על הנסיבות ולהטות את ליבות הנדיבים ממערב לטובת ההגירה לארץ־ישראל. בלבוב נתוודע אל הבארון שמואל מונטיגיו, מראשי יהדות אנגליה, אל סיר לורנס אוליפאנט, מחסידי אומות העולם ומחוזי שיבת־ציון, ואחרים. אלו האחרונים הכירו ברב מראדום אישיות בלתי מצויה ונקשרו אליו בקשרי ידידות והוקרה, אולם לא קיבלו את תכניתו לאלתר. עם אוליפאנט קיים שיחות רבות ענין על ישוב ארץ־ישראל והלורד האנגלי סיפר לו על תכניותיו לנסוע ולהיפגש עם השולטאן לשם היתר כניסתם של יהודים לארץ והבטיחו, כי כאשר תתעורר תנועה רצינית בין עשירי היהודים ברוסיה ובפולין להתיישב בארץ־ישראל, יגייס הוא סכום ענקי (50 מיליון לי"ש) למטרה זו. רבי שמואל התלהב מן הדברים למרות פקפוקיו ביחס לגודל הסכום, וחזר לרוסיה תוך הרגשה, כי השעה דוחקת למעשים. בדרכו עבר דרך וארשה ובאסיפה שנקראה לכבודו פתח בחריש ראשון של תעמולה לרעיון ישוב ארץ־ישראל. בשנה שלאחר מכן (תרמ"ב) חזר וביקר בווארשה ויסד שם את האגודה הראשונה של „חובבי ציון" במדינה וכמתכונתה נוסדו אגודות לרוב ברוסיה ומחוצה לה.

בווארשה נפגש עם רבי יוסף בר סולוביי־צ'יק ורבי אליהו חיים מייזל מלודז' ובהשפעתו פירסמו שלושתם קול־קורא לרבני ישראל בהדגשת המצב החמור והסכנה לקיום היהדות

שבהגירה המונית לאמריקה. לדברי הקול־קורא מוטב אפילו להעדיף „פת חריבה במדי־נתנו אם גם ח״ו בלי שלוה״, שיש עמה קיום התורה, על עושרה וקסמה של אמריקה. אך אם להגירה, הרי „דרך אחת היא — לעלות אל ארצנו הקדושה״. דבר זה מצריך, כמובן, פעולה מתוכננת היטב באמצעות אגודות מקומיות. באגודות אלה יתארגנו המבקשים להגר, יכניסו כספם לקופה משותפת, ישלחו נציגים לקנות קרקע וציוד ולדאוג להכשרת הקרקע ורק לאחר כל ההכנות הללו יעלו היתר. הקול־קורא פונה לכל רב ורב, שישתף פעולה ויש־תדל „לאגוד אגודת עשרה אנשים לכל הפחות גם בעירו״ עד שהתנועה תקיף המונים. שני הרבנים, חבריו לדעה של הרב מ., נסוגו לאחר זמן קצר מעמדתם החיובית לתנועה.

בסוף תרמ״ב יצא למסע תעמולה במערב אירופה. ביקר בערים שונות בגרמניה, נועד עם רבים מעשירי היהודים, אך לא הצליח לשכנעם לתת יד למפעל. מאוכזב נסע לפאריס בתקווה להיפגש שם עם הבארון צבי הירץ גינצבורג מפטרבורג, שעשה אז בבירת צרפת ולפי השמועה רצה לייסד מושבה לחמישים משפחות יהודיות בארץ־ישראל. בפאריס עמד שוב בפני שוקת שבורה, כי התקוות שתלה בבארון גינצבורג נתבדו וגם פניותיו אל ראשי „חברת כל ישראל חברים״ לחידוש הפעולה בארץ־ישראל, לאחר הפסקה של למעלה מעשר שנים, לא נשאו פרי. אולם ריווח והצלה עמדו לו ממקום אחר. בעזרתו של הרב צדוק הכהן, רבה הראשי של פאריס, שהפך מעריצו של הרב המופלא מרוסיה, נפגש בחג הסוכות תרמ״ג עם הבארון אדמונד רוטשילד הצעיר ופתח בכך תקופה חדשה בתולדות הישוב בארץ־ישראל. בפגישה זו הצליח להשפיע על הבארון שיממן הקמת ישוב בארץ־ישראל למספר משפחות מרוסיה. לאחר הפגישה הגיש רבי שמואל הצעותיו בכתב ובתשובה קיבל מכתב בחתימת הרב צדוק הכהן, בו מדווחים בקיצור פרטי השיחה בין

הבארון והרב שכתוצאה מהם מתחייב הרב לבחור „אנשים אחדים צעירים לימים ובעלי כח אשר כבר למדו עבודת אדמה עשרה או שנים עשרה במספר״ כמועמדים להתישבות. אלו יעלו לארץ־ישראל, יקבלו הכשרה חקלאית נוספת ב„מקוה ישראל״ במשך כמה חדשים ולאחר מכן יעלו על אדמתם. הם יקבלו הלוואה לרכישת כל הדרוש להם (דיור, ציוד וכו׳) ולכשיתבססו יחזירו הכסף וזה ישמש לתמיכת משפחות נוספות. אם הנסיון יצליח, יממן הבארון מפעלים נוספים ויגייס גם נדיבים אחרים לעבודה (על הפגישה בין הרב והבארון ראה ביחוד מאמרו של ליטמאן־רוזנגטאל ב„העברי״, שנה ח׳, גליון י״ח, ומאמרו של ש. טשרנוביץ ב„ספר שמואל״, עמ׳ קע—קעב). משחזר לרוסיה החל מטפל בבחירת המתיישבים לנקודה החדשה ובעזרתם של רבי מרדכי גימפל יפה, רבה החובבי־ציון של רוז׳ינוי שבליטא, ור׳ יחיאל בריל, עורך „הלבנון״, בחר באחת עשרה משפחות של איכרים מכפר סמוך לרוז׳ינוי. המתיישבים עלו ארצה והקימו בכספי הבארון את המושבה עקרון (לאחר מכן „מזכרת בתיה״ על שם אם הנדיב).

באותה שנה ביקר הרב מ. בערים שונות ברוסיה והשתדל לעורר את העשירים לקנות קרקעות בארץ־ישראל. בין היתר ביקר ביאֶליסטוק והשפיע על כמה מנכבדיה לקנות לעצמם נחלות בפתח־תקוה ולעזור לישובה מחדש של המושבה שנעזבה ממתיישביה. ואכן הביאה עליית הביאליסטוקאים לתחיית המושבה ולהתפתחותה. ראשי הקהילה התרשמו מאוד מאישיותו של הרב האורח ונטו להציע לפניו את כסא הרבנות שנתפנה אז בעירם, אולם משנתגלה לו הסוד ע״י אחד מידידיו, מיהר להסתלק מן העיר, שלא לתת מקום לחשדות, כי זו היתה מטרת ביקורו האמיתית. אף על פי כן הצליחו אנשי ביאליסטוק להשפיע עליו שיקבל את הרבנות בעירם עוד באותה שנה (תרמ״ג).

בביאליסטוק, עיר המסחר השוקקת ובעלת האוכלוסיה היהודית הגדולה, נתרחבו אפיקי פעולתו למען ישוב ארץ־ישראל, ומה גם שהיתנה במפורש, כי פעמיים בשנה עליו לצאת למסעי תעמולה. באותו פרק היתה דאגתו נתונה לשיקומה של פתח־תקוה והיה מריץ איגרות לעסקנים ונדיבים במערב לחוש לעזרת המושבה. משנודע לו, כי רבי עזריאל הילדסהיימר מברלין פועל למען מוסדות תורה בפתח־תקוה, מיהר לכתוב אל שד"ר ידיד, שעשה אז במערב אירופה בענייני ישוב ארץ־ישראל, וביקשו למסור להנ"ל בשמו, כי „לייסד תורה בפתח־תקוה אינו דבר נחוץ, כי בע"ה כמעט כל בני פתח־תקוה הם יודעים תורה ויראי ה', ולייסד ישיבה שם אין המקום גורם, כי מציון תצא תורה, וגם אודות בית ת"ת אין לעת עתה מה לדאוג כלל, כי לעת עתה רוב הנוסעים נסעו רק בעצמם, וב"ב נשארו בביתם, וכשיצטרכו לזה לא יחסרו לומדי תורה בירושלים, ובעד הוצאות מועטות ישיגו מלמד לבניהם, ואין לנו לדאוג רק בעד ישוב הארץ, היינו שלא יחסרו להם הבהמות והכלים הדרושים לעבודת האדמה ובתים לשבת שם" (ראה מאמרו של הרב י. ל. הכהן מימון (פישמן), „ספר שמואל", עמ' כח).

בשנת תרמ"ה עמד הרב מ. בראש הפעולה בווארשה לקראת יום הולדת המאה של מונטיפיורי, שנחוג על ידי חובבי־ציון בכל אתר, על ידי הפצת תמונותיו של בעל היובל ומשלוח מכתבי ברכה אליו וההכנסות היו קודש לישוב הארץ.

לרגל התרחבות הפעולה והגברת המתח בקרב חובבי־ציון ראה הרב מ. צורך השעה בליכוד הכוחות ויזם קריאת כינוס כללי ראשון של חברי התנועה. בהמרצתו התכנסה וועידת קאטוביץ (יח—כג מרחשון), בה שימש נשיא כבוד ונאומו על „העצמות היבשות" (ראה למעלה) העלה את המעמד והפך נושא לדרשנים ומטיפים לאומיים לימים רבים.

תביעותיו מעצמו הלכו וגדלו. הוא הגביר את קצב התעמולה בעל־פה ובכתב, נסע בערי רוסיה, כינס אסיפות של נציבים ודיבר בפניהם על הצורך הדחוף בכספים לחיזוק הישוב הצעיר והרופף. התפלמס עם רבנים, שבאו בתלונות על המתיישבים בארץ, אשר לפי השמועה אינם מקפידים במצוות, כפר באמיתת השמועות, ואפילו אם יש בהן ממש, הרי „כאשר יתחילו הרבה מגדולי הדור להכניס עצמם בהענין הנשגב הזה, אזי יהי' ביכולתם לחזק שם גם עמודי התורה והיראה, אם אולי יש איזה מקום הצריך חיזוק, משא"כ כעת שרוב גדולי התורה עומדים מרחוק וכל הענין נמסר בידי סוחרים או גם בידי משכילים מהדור החדש, ממילא מובן שהם אינם משגיחים כל כך על זה" („הקרי הלכה ושאלות ותשובות", עמ' מט).

הוא פועל כגורם מדרבן גם לגבי אחרים. אין דבר המדכא אותו יותר מחוסר מעש. כשוועד חובבי־ציון באודיסה אינו פועל בקצב הדרוש אחרי וועידת קאטוביץ כותב הוא לד"ר פינסקר מכתב מלא התמרמרות ומונה כל חטאי הוועד וכשלונותיו בשטח הכספי והאירגוני והעדר היוזמה מצידו בקניית קרקעות בארץ ומסיים: „ומה איפוא היתה פעולת הוועד עד היום? הלא רק להחליף מכתבים בויכוחים שונים, ונפשי קצתה בפעולה כזאת" („כתבים לתולדות חיבת ציון", א', עמ' 447). כן מילא תפקיד של מלאך השלום בסכסוכים פנימיים בתוך אגודות חובבי־ציון (ראה לדוגמה „כתבים" א', עמ' 527, הערה 1; וגם „בתוך ראשית התחיה" לי. אפל, עמ' 151—152).

לאור ריבוי הצרכים והשפל בהכנסות יצא בתרמ"ו שוב למערב אירופה, עבר בכמה מערי גרמניה, בפאריס ובלונדון והפעם קצר הצלחות יותר מבמסעו הראשון. בפאריס הצליח להשפיע על הנדיב הידוע, שירחיב רשת פעולותיו בארץ ויפרוש חסותו על מושבות נוספות. הערכתו של זה האחרון כלפי הרב

מביאליסטוק גדלה והלכה וכל אימת שנתעורר הצורך בתיווך בין המתיישבים והבארון פנו העיניים אל הרב. כך נדרשה התערבותו בשנת תרמ"ז, כשמרדו האיכרים בראשון־לציון בפקידות הבארון. במכתביו ושידוליו הצליח להרגיע את הבארון הזועם להסדיר את העניינים בארץ.

בינתיים עלתה באופק שאלת השמיטה עם התקרב שנת השבע תרמ"ט. על אף שמחתם של הרבנים נאמני־ציון על האפשרות שנית־נה למתיישבים לקיים המצוות התלויות ב־ארץ, עמדו מסופקים נוכח מצוות השמיטה, שעשויה היתה להמיט אסון על החקלאות העברית בחיתוליה.

הבעיה עלתה לראשונה בווילנה עוד בשלהי תרמ"ז באסיפה של חובבי־ציון, בה נכחו שלושת הרבנים — הנצי"ב, רבי מרדכי אליאשברג ורבי שמואל. ברוך פאפירמייסטר, איכר מראשון לציון, שנזדמן לווילנה הוא שהעמידה לדיון. הדעות נחלקו בין הרבנים. הנצי"ב פסק לחומרא, ר"מ אליאשברג לקולא, והרב מ. ביקש שהות לעיין בדבר. לאחר עיון הגיע למסקנה, כי יש לבקש היתר ולהשתמש בו. כדרכו החל מייד בפעולה. בחורף תרמ"ח נפגש בווארשה עם הרב טרונק מקוטנה והרב קלאפפיש מווארשה ושלושתם פירסמו היתר לעבוד בשביעית על ידי מכירת הקרקעות לנכרים, שכוחו יפה רק לשנת תרמ"ט. נוסח ההיתר נשלח לרבי יצחק אלחנן מקובנה, שהוסיף לכך הסכמתו בשינוי מסויים לחומרא, וכך נקבעה הלכה. שבע שנים לאחר מכן, כשעלתה שוב שאלת השמיטה על הפרק, גילה הרב מ. בשיחה עם מזכירו הרב ניסנבוים עמדתו בענין זה: „אילו סבור הייתי, כי אסור לעבוד בשביעית, לא הייתי מתיר למכור „לנכרי", שכן איני גורס מיני אמצאות כאלה, אלא דעתי, כי בזמן הזה מותר לעבוד בשביעית והמכירה אינה אלא סימן היכר שקיים דבר כשמיטה בכדי שלא תשתכח מילדינו תורת השמיטה"

(במאמרו של הרב ניסנבוים בחוברת על הרב מוהליבר באידיש, וואַרשה תרצ"ח).

בקיץ תרמ"ט התקיימה בווילנה הוועידה השלישית של „חובבי ציון". התקופה שבין הוועידה השניה (דרוזגניק, תרמ"ז) ובין זו האחרונה היתה מלאה חיכוכים פנימיים ביחוד מסביב לשאלות דתיות, ומיטיבה לשקף אותה קריאתו הנרגשת של הרב מ.: יהודים כשרים אני מבקש! אשר הוטחה בפני באי וועידת דרוזגניק. הוועידה בווילנה נקראה לפי דרישתו כמחאה על נטייתה של הנהגת התנועה להעדיף מתיישבים לא דתיים על דתיים, ביחוד בענייני כספים, ותוך מגמה להשליט סדרים חדשים בעבודתה של זו. בוועידה השתתפו לראשונה רבנים ועסקנים חרדים במספר ניכר, שנענו לקריאתו של הרב מ. הפעם יצא הרב הסובהני בביקורת חריפה נגד מנהיגי התנועה וכתוצאה מכן נבחרה הנהגה חדשה בת שלושה חברים, בתוכם הרב מ. אל ההנהגה צורפה מועצה בת חמישה גבאים, בתוכם הנצי"ב והרב אליאשברג, באופן שהובטחה השפעתה של היהדות הדתית בתנועה. כן הוחלט באותה וועידה על שיגור משלחת לארץ־ישראל לשם בחינת המצב מקרוב. הרב מ. עמד להצטרף למשלחת, אך הענין נידחה בשל מלשינות נגד ראשי „חובבי ציון", שגררה עמה חיפושים נרחבים מצד השלטונות בכל ערי ליטא. מכתבים ומסמכים רבים הושמדו על ידי עסקני התנועה וגם הרב מ. העלה באש חבילות של מכתבים רבי ערך לתולדות חיבת־ציון ורק את ההסכם בינו ובין הבארון רוטשילד על הקמת עקרון הצניע בכיסו, כי לבו לא נתנו להשמידו.

באדר תר"ן קיבלה תנועת „חובבי ציון" אישור מטעם הממשלה כחברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ־ישראל ובסוריה ובכך יצאה מן המחתרת לדרך המלך. באייר אותה שנה נתכנסה באודיסה האסיפה המכוננת של החברה הרישמית. לאחר עבודה נמרצת ומאמצי

תיווך ערים מצד הרב מ. לפשר בין האגודות באודיסה הוענק לרב מביאליסטוק התואר „חבר נכבד" לצמיתות כהוקרה לפעולותיו. מייד לאחר מכן יצא לדרך, למרות גילו וב־ריאותו הרופפת, בראש השיירה הראשונה של חובבי־ציון, לבקר בארץ־ישראל. בראש חודש סיון הגיעו לחוף יפו ונתקבלו על ידי רבנים ועסקנים שונים ופקידי הבארון. מ־שבא הרב לירושלים לאחר ימים מספר נתקבל בכבוד רב על ידי כל החוגים. בשבת דרש לפי בקשת רבי שמואל סאלאנט ב„חורבה" דרוש רבני רב רושם. לאחר ביקור במוסדות השו־נים בירושלים יצא למושבות החדשות. לא פסח כמעט אף על אחת מהן ובכל מקום התעניין בבעיותיה, בירר פרשיות מריבה בין המתיישבים ופקידי הבארון וקבע לעצמו מסקנות.

בימי שהותו בארץ נגמרה קניית האדמה של הכפר דוראן על ידי חברת „מנוחה ונחלה" בוואראשה והונח היסוד להקמת המושבה רחו־בות. הרב מ. קנה לעצמו שתי חלקות ונרשם כחבר המושבה.

בדרכו חזרה לגולה כתב באוניה את המא־מר „מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה". המא־מר פותח בתיאור הרקע והלך הרוח שבו נכתב: „בהיותי יושב באניה בלב ים המר־חפת על פני תהום, וגם רוחי מרחף אז על פני תהום רעיונות נשגבים וקדושים מקדושת ויקרת הארץ ערש אבותינו, אשר זה תמול חבקתי את עפרה, בכיתי על חורבנה ועלזתי על אשר זיכני ה' לראות בראשית בניה, עריה ואחוזותיה, מטעי כרמיה, חוצותיה ופר־דסיה, אשר קמו ונתייסדו בשנים האחרונות בהקולוניות החדשות ולבבי מלא מתקוות ישר־אל לעתיד ורב טוב הצפון לו כאשר ילך בדרך הישר והטוב". במצב רוח כזה קשה היה לו לעבור מייד לענייניים מעשיים והקדים להם פרקים ממשנתו הדתית־לאומית, ששילב בהם דברי סניגוריה חמים על המתיישבים החד־שים, שעמד על טיבם מתוך מראה עיניים.

לאור פגישתו עמם פנים אל פנים הוא מכריז בתוקף: „הנני אומר בפה מלא כי כל מה שדיברו עליהם בפריצות מעשיהם היא דיבת שוא ושקר. יש מהם הרבה אשר הם צדיקים באמת, כי זכו לישב באה"ק ולשמור המצוות התלויות בארץ, וליהנות מיגיע כפיהם ממש, בלי אונאה ותרמית, וגם לעסוק בתורה ומצ־וות בדחילו ורחימו וליתן צדקה כפי כחם; ויש מהם בינונים בקיום התורה והמצוות כמו אצלנו הבינונים, אבל עכ"פ יש להם שלוש מעלות אלה: הישיבה באה"ק, העסק בישוב הארץ ושמירת המצוות התלויות בארץ. ואם אולי נמצאים בהם גם גרועים, הוא רק כדרך כל עיר ועיר, אשר הטבע מחייב להיות בהם גם גרועים, אבל אצלם הם מיעוטא דמיעוטא".

לאחר ההקדמה הוא מפרט את עשר המט־רות, שהציב לעצמו בנסיעתו לארץ־ישראל. הללו כללו כל העניינים הקשורים בהתיישבות החדשה מבחינה משקית־כספית, מצב המוש־בות לסוגיהן, טיב הקרקעות ומחיריהן, מדי־ניות הממשלה הטורקית ומצב הישוב בירו־שלים. ולאחר השאלות—התשובות והמסקנות לפי הסדר ופירוט רב. בתוך הפרטים היבשים מצויות גם הברקות המעידות על ראייה למ־רחוק. כך מעיר הוא בסעיף המוקדש לקרק־עות על הצורך לעורר את העשירים „שיחישו וימהרו לקנות אדמה בארץ הקדושה ויקנו הרבה כפי יכולתם, כי מלבד הגאולה אשר יתנו לארץ, יעשו מסחר גדול וטוב כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם יאמרו לאה"ק מאין כמוך, וכל אחד מהם רוצה לקנות אד־מת הקודש, וע"כ עלינו להיות זריזים בדבר, למען לא נצא בפחי נפש וידים ריקניות אח"כ כשנאבה להשיג אדמת קדש".

כן קובע הוא, כי מן ההכרח שלחובבי־ציון יהיו ביפו „אנשים נאמנים נבונים וידו־עים" אשר ירכזו את קניית הקרקעות ומכירתן כתריס בפני הסרסורים. לפעמים, אגב ניתוח קר של המצב, גואים רגשותיו והוא קורא: „מדי דברי לא אוכל להתאפק מלדבר נגדה

נא כל עמי: העוד לא תראו אצבע אלקים בכל אשר קרה לנו?". הוא מצייר תמונה מרהבת מן המתרחש בארץ ומכל מה שנתחדש בה במשך שש שנים בלבד, שינוי אשר רק בעלי דמיון חזוהו מראש ושום בעל „שכל בריא וישר" לא האמין בו. גם בעובדה, שהבארון רוטשילד, — „נר המערבי" — לפי כינויו — הצטרף למפעל רואה הוא „עדות שהשכינה שורה בישראל". ביחס לירושלים, רואה הוא תקלה גדולה באיסור המוטל על נערים ללמוד הלשונות המהלכות במדינה, צרפתית וערבית, וכאן, לדעתו „סיבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה". לחלוקה עצמה אין הוא מתנגד כל זמן שתינתן לתלמידי חכמים, לזקנים ולחולים, אך לא לאלה המוכשרים להתפרנס מעמל כפיהם והחובה מוטלת על גדולי ירושלים לבטל האיסור הנזכר. את מאמרו הוא מסיים במשאלה הגדולה, „שכל אחד האוהב שערי ציון וירושלים באמת לא יסתפק במחשבה בלבד, אבל יעשה ויפעול בגופו ובממונו".

בשנת תרנ"א יצא שוב לארצות המערב, הפעם במטרה למשוך נדיב נוסף, הבארון הירש, שעמד להתחיל במפעל התיישבותי גדול בארגנטינה. בעזרת קשריו הרבים קיווה להפנות הון זה, או לפחות חלק ממנו, לארץ־ישראל. יחד עם כמה אישים שיגר מכתב לבארון הירש ולאחר צפיה של חדשים אחדים קיבל ממנו תשובה מתחמקת, שנתפרשה בצדק כשלילית. את חדשי הצפיה ניצל, כמובן, לעבודת תעמולה.

משחזר לרוסיה נכח בראשית תרנ"ב בכנס של חובבי־ציון, שהתקיים בווארשה ודבריו היוו מסמר המאורע. בינתיים הלך והתברר, כי האישור הרישמי שניתן לחובבי־ציון כחברה לתמיכת עובדי אדמה בא"י, אישור שעורר תקוות כה רבות, צפן בקרבו גם מגבלות ואכזבות. כחברת תמיכה רשאי היה הוועד שבראשה לעסוק בעניינים כספיים

בלבד. נוסף לכך איכזב הרכב הוועד, שמרכזו היה באודיסה, כאשר לא היה לחבריו מגע עם השכבות הרחבות. הרב מ. חש בירידת המתח בתנועה וקרא בהסכמת הוועד האודיסאי לאסיפה חשאית בדרוזגניק (אלול תרנ"ג). באסיפה זו הוחלט על הקמת מרכז לתעמולה בביאליסטוק בראשותו, שיעסוק בכל אותם השטחים שהם מחוץ לתחום פעולתו המותרת של הוועד. למרכז זה ניתן השם „מרכז רוחני", ובקיצור — „מזרחי". כן הוחלט באותו מעמד לנטוע בארץ־ישראל גן אתרוגים, על מנת לספק אתרוגים כשרים ליהודי הגולה במקום אתרוגי קורפו. כל הקשור בגן זה נמסר גם כן לטיפולו של המרכז הרוחני.

בפעם הראשונה ניתן תפקיד רישמי מטעם התנועה להרב מ. והוא שקד עליו בחריצות האופיינית לו. מאות מכתבים וחוזרים נשלחו בפקודתו שבוע שבוע לאגודות וליחידים בכל הארצות, מהם שנועדו לזרז ולדרבן ומהם — להשיב על שאלות והשגות, או לעמוד בפרץ כנגד משטינים ומוציאי לעז. בעיקר רבו אלה בקרב החרדים והמרכז פירסם חוזרים ליהדות הדתית, שתתן ידה לתנועת ישוב ארץ־ישראל ועל ידי כך תגביר השפעתה בה. המרכז טיפל גם בסידור קערות יום הכיפורים, מפעל התרמה עממי ויעיל, שאסור היה לוועד האודיסאי לעשותו. כן רכש המרכז אלפי חבורים למפעל גן האתרוגים והפיץ כרטיסי ברכה למועדים ואירועים חגיגיים שונים. ה„מזרחי" הפך גורם מרכזי בתנועת חובבי־ציון והעומד בראשו — דמות שכל העיניים פונות אליה. ההערכה וההערצה שרחשה התנועה למנהיגה התבלטו ביחוד בחגיגות יובל השבעים של הרב (ניסן תרנ"ד). למרות סלידתו מכל התכונה והרעש שהקימו מעריציו, נאלץ להכנע ללחצם וחגיגות יובלו נערכו בכל אגודות חובבי־ציון באשר הן, לרבות המושבות בארץ־ישראל. לחגיגות נתלוו מגביות לטובת גן האתרוגים, שהוחלט לקראו „גן שמואל" על שמו ולנטיעתו הקציב גיסו ר' יעקב הינדין

חלקה בת 5 דונאמים מנחלתו בחדרה. הוא הוצף מכתבי ומברקי ברכה מכל העולם היהודי, שהרימו על נס פעלו לטובת ישוב א"י.

לאחר פטירתו של הבארון הירש (תרנ"ו) ניסה הרב מ. להשפיע על הנהגת חברת יק"א, שריכזה בידיה את המפעל ההתיישבותי של המנוח, להתחיל בעבודה בארץ־ישראל. מנהל החברה, סולומון ריינאק, היה המתנגד העיקרי להצעה זו ונתן במכתבו להרב מביאליסטוק ארבעה נימוקים לכך: א) המשיח, כלומר, חרות האדם — כבר בא ואין היהודים זקוקים ליותר מזה; ב) פלשתינה היא ארץ בעלת אקלים קשה ומשופעת במחלות; ג) הממשלה הטורקית מתנגדת; ד) „אנחנו רוצים ליצור יהודים בני המאה העשרים ואתם תיצרו לכם בפלשתינה שלכם יהודים בני המאה השתים עשרה". בתשובתו סתר הרב מ. כל טענותיו. הוא הצביע על משפט דרייפוס כעל הוכחה ש„המשיח" עוד טרם בא וביחס לניסיון האחרון — אמר: „טעית, אנו רוצים ליצור בארץ־ישראל שלנו לא בני המאה העשרים ואף לא יהודים בני המאה הי"ב, אלא יהודים מטיפוס אחר לגמרי, יהודים שמצד אחד יהיו בני המאה השלושים, אבל מצד שני יהיו יהודים מבני התקופות שקדמו לכל ספירות ה„מאות", יהודים מתקופות הנביאים והמכבים...". לאסיפה הכללית של יק"א נשלחו לפי הצעתו, שני באי כוח מטעם חובבי־ציון, אולם החברה הקציבה אז רק סכום לא גדול לטובת שתי מושבות. אף על פי כן היתה בכך תזוזה ראשונה בכיוון לארץ־ישראל.

כך עמד על המשמר שלא להחמיץ דבר ולרתום כל גורם אפשרי למאמץ הקדוש. גופו החולה והתשוש היה במצב של ירידה מתמדת, אבל הרוח לא רפתה והראייה לטווח רחוק לא נתעמעמה. אגב פעילות בלתי פוסקת הביע באותם הימים באוזני נכדו החביב עליו, הד"ר יוסף מוהליבר, ששלחו ללמוד חקלאות בבית ספר גבוה — מעשה מהפכני ביותר לגבי רב מטיפוסו — את חוסר הסיפוק שלו

מן המצב הקיים ומן ההתקדמות האיטית ואת הצורך ב„פעולות ומעשים גדולים העלולים למשוך את לב כל העם". וכאילו מתוך תחושה מוקדמת הוסיף: „נדמה לי, שאילו עמד לנו עכשיו יהודי מדינאי גדול מאחינו שבמערב והתמכר כולו לרעיונו יכול היה לפעול גדולות ונצורות" („ספר הקונגרס", ירושלים תרפ"ג, עמ' 125—126).

אז החלו מגיעות אליו שמועות על עתונאי ווינאי בעל רעיונות נועזים ומעוף, וככל שאגר יותר ידיעות עליו גדלה התעניינותו ו־התלהבותו. פעמים הרבה הסתייג מן ההצעות והתכניות שנמסרו בשמו, אך קול פנימי לחש לו כי לפניו המנהיג המבוקש, שיעלה את התנועה על מסילה חדשה. בקיץ תרנ"ו כתב לעסקן המוסקבאי הצעיר מנחם אוסישקין דברי תודה על הידיעות ועל דרישת השלום שהביא לו „בשם האיש המצוין ומאוד נעלה הד"ר הרטצעל — והנני מחבק אותו מרחוק על פעולותיו הגדולות אשר אקוה כי הוא וריעיו הגדולים לא ינומו ולא ישקטו עד אשר ירימו את כבוד ישראל בגוים לישב שאנן על נחלתו, וה' אלקי ישראל יהיה בעזרם". שלא כמרבית מנהיגיה של התנועה ברוסיה, שנרתעו מפני התעוזה והמהפכנות שבתכניות הרצל והסתייגו מהן בראשונה תמך הרב הישיש והחולה בקוו החדש ובמי שהתווהו, ותמיכה זו של האישיות המוסמכת ביותר בתנועה היוותה משענת איתנה למנהיג העולה.

ואומנם ידע הרצל להעריך משקלה של תמיכת הרב ובחליפת המכתבים הרצופה שהתנהלה ביניהם מסוף אייר תרנ"ז ואילך בא הדבר לידי ביטוי. שיתוף פעולה מלא התנהל ביניהם, למרות חילוקי דעות — לעתים יסודיים — בשאלות שונות בתקופת ההכנות לקונגרס הראשון. מלשכת ה„מזרחי" יצאו מכתבים וחוזרים לסניפים השונים להסביר מטרת הקונגרס, ליצור אוירה אוהדת סביב ענין זה בקרב החברים ולעוררם לשלוח נציגיהם להשתתף בו. במכתבים אלו השתדל

קודם כל לפזר את הפחדים והחששות של חובבי־ציון מפני הפומביות שתבע הרצל בעבודה הציונית ואשר גילויה הראשון צריך היה להיות הקונגרס עצמו. אלו חששו להעלות חמתה של הממשלה הטורקית ואחרים פחדו מהתעוררות הבעיה של הנאמנות הכפולה ותגובתה של הממשלה הרוסית על כך. לשכת ה„מזרחי" עמלה להרגיע את הרוחות ולהפיג את החששות. המכתבים ששלח ה„מזרחי" לא ניללו לחזור על ההבטחה שנתקבלה מלשכת הקונגרס, כי הקונגרס שואף למטרות קרובות ואפשריות. כל הידיעות האחרות על אודותיו קלוטות מן האויר. „כל מעשי הקונגרס יהיו בפרסום גמור. בויכוחו והחלטותיו לא יהי שום התנגדות לחוקי איזו ארץ ולחובותינו האזרחיים. ביחוד אנחנו ערבים בזה, שכל מעשי האסיפה יהיו באופן מקובל ומרוצה ל„חובבי ציון" ברוסיה ולממשלתם הרוממה" (הרב י. ניסנבוים, „עלי תלדי", ווארשה תרפ"ט, עמ' 115). מצד שני חיזק הרב מ. את ידי הרצל שלא יירתע מן הקשיים ומן העומדים בדרכו. הרצל ביקש ממנו שיבוא בעצמו לקונגרס והדגיש את החשיבות שבדבר והרב, אשר קיוה, כי יוכל להתגבר על מחלתו, השיב בחיוב וידיעה על כך נתפרסמה בבטאון התנועה הגרמנית „די וועלט". אולם בהגיע העת לא יכול היה לקיים הבטחתו ושלח את נכדו הנזכר עם מכתב, שנקרא מעל במת הקונגרס ועשה רושם עצום על הנוכחים. המכתב פותח בנוסח התפילה: „אנא ה' היה עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל" ובין השיתין אפשר לגלות חששותיו של הרב עצמו, שלא ביטאן בשפתיו, מפני תגובת הממשלות הזרות על הענין. הוא מבקש תשומת לב הקונגרס לתשע נקודות, המקיפות לדעתו את מכלול הבעיות המעשיות והאידיאולוגיות־רוחניות העומדות על הפרק. קודם כל השאלה המדינית. על הקונגרס לפעול בהתאם למטרתו המוצהרת ולעסוק ב„מטרות קרובות ואפשריות", שהחשובה בהן תהיה „השתדלות רבה ועצומה" לפני ממשלת טורקיה להתיר התיישבות יהודית. כלפי פנים שומה על הקונגרס להשליט אחדות ושלום בין שני המחנות החלוקים: הדתיים והחופשים. יש ליצור בסיס משותף לקיומם של זה בצד זה במסגרת התנועה. בסיס זה הוא שמירת התורה במישור הציבורי לאומי, שלא תפגע בחירות הפרט. על הקונגרס לדאוג לפיתוח פעולת הסברה רחבה בעל פה — על ידי מטיפים — ובכתב באמצעות חוברות פופולאריות בלשונות שונות, שתופצנה בקרב המונים. אשר לבעיה הכספית — יש לעורר גדולי העשירים היהודים לתת יד בהקמת „אוצר לאומי", שיהיה המכשיר הכספי של התנועה הציונית. כמו כן צריך הקונגרס לשלוח מכתב תודה לרוטשילד על פעולותיו הישוביות.

הקונגרס בחר בהרב מ. כאחד מארבעת המורשים, שהוטל עליהם לנהל את העבודה ברוסיה ושליח מיוחד נשלח לביאליסטוק להודיעו על המינוי. הרב קיבל אותו בשארית כוחותיו והחל מייד בהכנות ליצירת המסגרת האירגונית של ההסתדרות הציונית. לשם כך זומנה בימים כא—כב מרחשוון תרנ"ח אסיפה בביאליסטוק, בה השתתפו כחמישים מטובי העסקנים של חובבי־ציון ברוסיה ובה הונח היסוד להסתדרות הציונית. באותה וועידה נתחלקה העבודה בין ארבעת המורשים לארבעה מרכזים: בקיוב — מרכז הכספים; בקישינוב — מרכז הדואר; בווארשה — המרכז הרוחני; ובביאליסטוק — המרכז הרוחני, כלומר: מרכז ההסברה והתעמולה (ראה הפרטיכל של האסיפה, שנתפרסם ע"י י. רפאל „סיני" כרך ג', עמ' קכו—קכט). היתה זו שנת חייו האחרונה של הרב מ. אשר חש בקץ המתקרב ואזר כל כוחותיו למילוי התפקיד עד היממה האחרונה. חליפת המכתבים שלו עם הרצל גדלה. לעתים קרובות נתבקש לייעץ למנהיג הצעיר בשאלות חשובות, שנתלבט בהן. ביחוד העסיקו והלהיבו את מוחו

הער של הרב החולה ההכנות להקמת „הבאנק היהודי הקולוניאלי". בענין זה קיבל מכתב מהרצל ימים ספורים קודם פטירתו, בו נת־בקש לפרסם חוות דעתו בחוזר שיופץ ברבים. בי"ג סיון תרנ"ח, כיומיים לפני פטירתו, מסר למזכירו הרב ניסנבוים תוכן החוזר. זה האחרון הכינו, והרב הספיק עוד לעבור עליו ולאשרו בחתימת ידו. החוזר הופץ בין צירי הקונגרס השני בשם „צוואת רבי שמואל מו־הליבר". הרב קובע במכתב זה שני תנאי יסוד, אותם חייב הבאנק למלא בהיותו המכ־שיר הכספי של תנועת התחיה: א) העמדתה של עבודת ההתיישבות בשורה הראשונה ו־הקצבת חלק גדול מן הכספים שברשותו לתכ־לית זו; ב) שמירה מכל משמר על יסוד הת־חיה הלאומית, היא התורה. חלקו השני של החוזר הוא סיכום של מה שנעשה כבר בארץ־ישראל ומה יש עוד לעשות, ביחוד בשטח ההסברה. החוזר מסתיים בקריאה: „כן, אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי ליאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פירוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

עבודתו למען ציון העמידה בצל צדדים אחרים באישיותו, ביחוד הצד התורני. אולם רבני דורו ולמדניו ידעו להעריך ולהוקיר בקיאותו המופלאה, סברתו הישרה, עמקותו ודרכו המקורית בלימוד והוראה. יחס זה מת־בלט במכתביהם ובשאלות ותשובות שהחליפו עמו. עבודתו הציונית לא נתנה שהות בידו לרשום חידושי תורתו ולערוך התשובות שש־לח למבקשי הוראה מפיו. כן לא דאג להדפיס אותם הכתבים שהכין לדפוס. נוסף לכך עלה חלק גדול מכתביו באש בשעת הפרעות בב־יאליסטוק בקיץ תרס"ו. רק פירורים זעירים מתורתו נדפסו בחייו. עשרים וחמש שנים לאחר פטירתו נדפס קונטרס שו"ת וחידושיו משלו בשם „דברי שמואל" ב„ספר שמואל" שהופיע לזכרו (ירושלים תרפ"ד). עשרים שנה לאחר מכן נדפס חלק מכתביו, ששרדו מן

השריפה והיו גנוזים בידי נכדו הד"ר יוסף מוהליבר, בשם „חקרי הלכות ושאלות ות־שובות" (הוצאת „מוסד הרב קוק", ירושלים תש"ד). בספר זה שאלות ותשובות על שולחן ערוך אורח חיים, יורה דעה וחושן משפט. ברשות „מוסד הרב קוק" כתבי־יד נוספים מ־שלו, המכילים חידושים על הש"ס ושו"ת על אבן העזר וגם ספר חידושים ודרשות על פרשיות השבוע בשם „עטרת יוסף".

ממכתביו הובאו לדפוס רק מעטים: ב„כת־בים לתולדות חיבת ציון" לא. דרויאנוב, כרך א'; ב„ספר שמואל" על ידי הרב י. ל. הכהן מימון (פישמן) ויצחק ריבקינד וב„סיני" (כרך ג') ע"י יצחק רפאל (ורפל).

איש יהודה-ספרא, „לוח אחיאסף", תרנ"ה; הרב יצחק ניסנבוים, „לוח אחיאסף", תרנ"ט; „ספר שמואל" — זכרון להרב מוהליבר במלאות עשרים וחמש שנים לפטירתו ערוך בידי הרב י. ל. הכהן מימון (פישמן), ירושלם תרפ"ג. מלבד הביאוגרפיה המקפת מאת העורך (נדפסה גם בספ־רו „אנשים של צורה", עמ' יד—פד) השתתפו בו: הרב א. י. הכהן קוק, הרב מאיר ברלין, יצחק ריבקינד, מ. מ. אוסישקין, מרדכי בן הלל הכהן, ש. טשרנוביץ, ד"ר יוסף מוהליבר וי. ל. אפל; אליקים גציל (מ"מ בדווינסק), רמת שמו־אל, ווילנה תרנ"ט; י. ח. ר., רבי שמואל מוה־ליבר, „השלוח", כרך ד', עמ' 93—96; ש. ל. ציטרון, תולדות חיבת ציון, אודיסה תרמ"ט, במקומות שונים; „העברי", שנה ח' (תרע"ח), גליון ח' — שורת מאמרים לזכרו; הרב י. ניסנ־בוים, הדת והתחיה הלאומית, ווארשה תר"פ, עמ' צב—קיח; הנ"ל, עלי חלדי, ווארשה תר־פ"ט, במקומות שונים; ד"ר יוסף מוהליבר, רבי שמואל מוהליבר ז"ל והקונגרס הראשון, „ספר הקונגרס", ירושלים תרפ"ג, עמ' 125—131; יעקב מארק, גדולים פון אונזער צייט, ניו יורק תרפ"ז, עמ' 218—246; יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, תל-אביב תרצ"ו, במקומות שונים; צ. ה. מסליאנסקי, „ספר ההטפה", ב', עמ' 293—299; מ. אוסישקין, „ההד", תמוז תרצ"ח (שנה י"ג חוברת י'); רבנו שמואל מוהליבר, חוברת מטעם „בני עקיבא" בעריכת נריה, מכיל תולדותיו מאת הרב י. ל. הכהן מימון ומאמרים לזכרו; יצחק ורפל (רפאל), זכרון שמואל, „סיני" כרך ג', עמ'